

ВІДГУК

офіційного опонента
на дисертацію Риженко Катерини Василівни
«Автобіографічний дискурс художньої прози Пантелеймона Куліша»,
подану до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
зі спеціальності 10.01.01 – українська література

В українському літературознавстві кілька останніх десятиліть триває концептуальне переосмислення художньої спадщини пропущених крізь «ідеологічне сито» (Е. Соловей) «покалічених біографій» (Є. Маланюк). З цією тенденцією пов'язане формування нового канону філологічної науки, її якісного оновлення. До цього спонукають історичні обставини, в яких донедавна функціонувала українська література. Тож, закономірно, що й сьогодні в дослідницькому дискурсі «на передньому плані перебувають специфічні проблеми методології біографізму» (Г. Сивокінь).

Подана до захисту дисертація Риженко К. В. написана саме в означеному форматі. *Актуальність* теми роботи зумовлена, насамперед, зверненням до автобіографічних аспектів епіки проскрибованого радянською методологією письменника, до того ж, за словами здобувачки, «одного з найпослідовніших хронографів власного життя» (с. 72), якому належить «першенство» (Ю. Луцький) у формування національної автобіографіки (с. 68). Істотно, що дисертантка чітко визначається із терміносистемою свого дослідження, подає власне тлумачення регламентованого темою поняття: «Автобіографічний дискурс – це своєрідний творчий акт, в якому здійснюється перетворення індивідуального досвіду через спогад про минуле автора» (с. 166).

Відомо, що П. Куліш увійшов до історії української літератури як доволі суперечлива особистість. Рецепція його творчої і літературно-критичної спадщини ускладнена різними об'єктивними та суб'єктивними чинниками: багатоликістю, парадоксальністю й одіозністю самої постаті письменника. Він «ніяк не міг упоратися з отими супротивними почуттями, які роздирали його на частки й спричинилися до його жорсткої життєвої драми» (зі вступних уваг

С. Єфремова до «Щоденника» П. Куліша). Тому П. Куліш з надто парадоксальним світоглядом і творчістю був та залишається для дослідників вельми непростим. Відтак вибір теми, пов'язаної з його життєтєкстом, завжди має неабиякі ризики. В цьому плані Риженко К. В. викликає повагу, здійснивши поглиблене аналітичне вивчення, осмислення та наукове коментування автобіографістики письменника як «ключа до вдачі автора» (С. Єфремов), увівши «в дослідницьке поле кулішезнавства нові тексти автобіографіки письменника, зокрема його російськомовної белетристики», істотно розширивши «уявлення про вже відомі автобіографічні тексти др. пол. ХІХ ст.» (с. 20). Їй вдалося довести, що саме в автобіографічних творах П. Куліш прагнув «якнайточніше передати українським читачам свої переживання через ті непорозуміння, які час од часу виникали між ним і українськими громадами в Україні й за її межами» (с. 73). Це ще одне потвердження того, що дослідниця порушила справді значущу й важливу для історії української літератури наукову проблему, увиразнивши аспекти новизни й оригінальності свого дослідження.

Актуальність теми дисертації підсилюється суто теоретичними проблемами сучасного літературознавства, зокрема означеної його сфери. Цей аспект здобувачка окреслила чітко й переконливо в такий спосіб: «Потребують уточнення генологічні проблеми виду, особливості еволюції автобіографічних форм, зокрема питання неоднозначності, синтетичності, гібридності, дуалістичності автобіографічного жанру, специфіки репрезентації авторського “Я”» (с. 17). Тож, звернення до автобіографіки П. Куліша, котрий в українській літературі здійснив верифікацію автобіографічних жанрів, «заклавши канони літературної автобіографії та автобіографічних жанрів у вітчизняному письменстві» (с. 18), засвідчує не тільки *новизну*, але й присутнє *теоретичне* прирощення сучасного літературознавства.

Тему дисертації Риженко К. В. затверджено й закоординовано у відповідних наукових інстанціях. Її зміст і висновки цілком відповідають чинним вимогам. Роботу виконано в межах наукового напрямку кафедри української літератури

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Шляхи розвитку української літератури XVII–XXI століть».

Спершу висловимо загальні зауваги щодо позитивних аспектів дисертації та вміщених у ній найбільш істотних наукових результатів: вдало обраний об'єкт дослідження, що відповідає темі дисертації, уможливило досягнення поставленої мети й окреслених завдань; доцільно застосована методологія інтерпретації (синтез літературознавчих методів, зокрема, структурно-типологічного, порівняльно-історичного, культурно-історичного, соціологічного, біографічного, психоаналітичного, а також семіотичних підходів та прийому хронологізації), що забезпечила фаховий усебічний аналіз різножанрової автобіографічної епіки П. Куліша; розгляд автобіографічного дискурсу у творчості письменника з урахуванням часової дистанції, що дало змогу рельєфно представити зміни модуляцій у його голосі, реальні трансформації авторського «Я»; залучення до роботи дискусійних питань (наприклад, проблеми дефініювання генологічного рівня автобіографіки як такої) та обґрунтування власної позиції.

Варте схвалення теоретико-методологічне забезпечення дисертації. Риженко К. В. опрацювала доволі обсягову (всього – 313 позицій) основу дослідження (теоретико-методологічні праці, художні тексти, мемуарні твори). Із роботи видно, що вона максимально враховує результати багатьох різночасових студій над поетикою прози П. Куліша (від С. Єфремова, В. Петрова до Є. Нахліка, О. Федорука), історико-літературних і теоретичних праць з проблематики вивчення поетики прози-*nonfiction* українських (Т. Гажа, О. Галич, В. Пустовіт, О. Рарицький, А. Цяпа, Т. Черкашина) та зарубіжних (М. Бахтін, Ф. Лежен, Н. Ніколіна) науковців. Важливо, що її власна думка не розчиняється на тлі визначних імен літературознавців.

Істотно, що в дисертації наскрізно прочитується основна лінія наукової студії Риженко К. В. У кожному сегменті праці вона пильно тримає в полі зору основний предмет свого дослідження, зокрема, «формування парадигми й функціонування автобіографічного дискурсу П. Куліша в контексті розвитку української саможиттєписної літератури др. пол. XIX ст.» (с. 20).

Структура дисертації є логічною, вдало «працює» на досягнення дослідницької мети. Назви розділів (підрозділів) методологічно коректні й містять у собі провідну концепцію відповідної структурної частини. Всі сегменти дослідження збалансовані, найважливіші вузлові акценти тяжіють до основної проблеми – виявлення та характеристика індивідуального модусу автобіографіки П. Куліша в діахронному та синхронному вимірах.

Окрім вступу, в якому наявні всі необхідні реквізити, та загальних висновків і списку використаних джерел, дисертація включає три розділи.

Як і годиться, на початку свого дослідження (розділ «Генеza автобіографічного дискурсу») дисертантка оглядає «літературу питання», зупиняється на теоретичних аспектах, пов'язаних із різними тлумаченнями терміносистеми, що визначила методологічні підстави її наукових спостережень та узагальнень. У підрозділі «Автобіографічний дискурс як наукова проблема» (п. 1. 1) вона подає стислі та ясні тлумачення ключових дефініцій, залучаючи до свого тексту дискусійні моменти. Подаючи різні за методологічною спрямованістю концепції автобіографізму, дисертантка щоразу акцентує їх придатність до аналізу самописної прози фігуранта свого дослідження.

З метою виявлення індивідуального модусу творчої репрезентації авторського «Я» в его-текстах П. Куліша, здобувачка подає у двох наступних частинах розділу (п. 1. 2; п. 1. 3) розлогий екскурс автобіографічного дискурсу в українському письменстві від XII до XIX ст., лаконічно окресливши в третьому параграфі поетологічні параметри особистісного письма П. Куліша та його питомого контексту («Автобіографія» М. Драгоманова, лист Т. Шевченка до О. О. Оболонського, «Автобіографія» М. Костомарова, «Дещо про себе самого» І. Франка та ін.). Аналіз доволі обсягового текстового масиву дав підстави дисертантці для висновку щодо нових тенденцій автобіографічного дискурсу в літературі, котрі значною мірою визначили формально-змістові координати саможиттєписної епіки П. Куліша: «Феномен художньої автобіографіки цієї доби свідчить про еволюцію національного мистецтва слова в напрямку самопізнання особистістю глибин психологічного і філософського її існування» (с. 86).

У другому розділі роботи подана ґрунтовна характеристика жанрово-структурних і типологічних особливостей автобіографіки П. Куліша. Ця частина дисертації вирізняється особливою стрункістю, виваженою методологічною структурованістю. У підрозділі 2. 1. «*Жанровий спектр автобіографічної прози П. Куліша*» виокремлено дві групи текстів, що сформували автобіографічний дискурс прози митця: 1) твори, зорієнтовані на опис та інтерпретацію фактів із життя письменника (до них належать його белетризована автобіографія, щоденникові записи, листи); 2) художні твори, до яких залучені лише біографічні елементи або такі, що є белетризованими розповідями про певні події з життя автора (с. 89).

Аналізуючи проблеми моделювання текстового масиву саможиттєписної прози П. Куліша (п. 2. 2), дисертантка акцентує увагу на її дихотомійній природі. Вона переконливо доводить, що автобіографіка письменника (починаючи з 1850-х років) є, «по-перше, відтворенням реальної дійсності, своєрідно осмисленою автором, а по-друге, зумовлюється авторською індивідуальністю, його естетичним досвідом, мистецькими завданнями» (авторeref. с. 9). Імпонують чітко виокремлені аспекти роботи автора з моделювання текстового простору автобіографічного твору, що виявляються: 1) у виборі манери оповіді, втручання автора в текст (авторські коментарі, зауваження, репліки тощо), 2) у керуванні хронологічністю зображення подій, 3) у дозуванні реальних фактів та у способах донесення їх до адресата (с. 124). Аналізуючи в цій частині автобіографічну белетристику письменника, здобувачка виокремлює притаманні саме цьому виду еґо-літературного тексту особливості: спосіб організації тексту (оповідь від 1-ої особи); зростання обсягу діалогічного мовлення; наявність численних позасюжетних елементів; сюжетна двошаровість – зовнішня, (подієва) і внутрішня (психологічна); емоційно експресивна мова тощо.

Важливий аспект іманентності автобіографічного тексту визначає його часова організація, яку репрезентує остання частина розділу (п. 2. 3). Дисертантка вирізняє три форми часу (автобіографічний (особистий), історичний та філософський), що об'єднують еґо-літературні твори прозаїка. У цьому контексті

вельми переконливими видається акцентування нею філософського часу як концептуального для жанрової природи творів письменника про себе: «І саможиттєпис, і автобіографічну прозу П. Куліша пронизує відчуття плину часу, адже їх провідна мета – відтворення себе в дзеркалі часу» (с. 143).

Щодо засновків *третього розділу* дисертації – «*Форми вираження “Я” автора в прозовій автобіографіці П. Куліша*» – то тут смисловим рефреном є такі основні тези: в автобіографічній епіці П. Куліша рельєфно прочитується поєднання особистісного “Я” та “Я” суспільної людини; текстуальний автор репрезентує «еклектичний психологічний портрет»; письменник «втілює alter-ego авторської особистості, а водночас виражає соціально-філософські, етичні, естетичні аспекти епохи» (авторєф. с. 12).

Висунуті положення дисертантка логічно обґрунтовує у трьох структурних частинах, в яких сегментує означену назвою розділу проблему на основі вдалого репрезентативного матеріалу. Так, програмовий автобіографічний твір «Жизнь Куліша» обрано для аналізу прийомів і способів реалізації автобіографічної концепції письменника – «виявити» і зберегти себе в часі, з’ясувати особливості самооб’єктивації автора в його саможиттєписі (п. 3. 1). У фокусі дослідницької уваги здобувачки щодо своєрідності репрезентації «Я»-автора в автобіографічній епіці П. Куліша (п. 3. 2) – автобіографічна белетристика, зокрема, повісті «История Ульяны Терентьевны», «Яков Яковлевич», «Феклуша», «Дедушкин завет» та «Омут», роман «Владимирия» та роман у віршах «Евгений Онегин нашего времени». Для з’ясування та характеристики іманентних способів самопозначення оповідача в особистісному письмі П. Куліша дисертантка обирає його щоденник (п. 3. 3); при цьому резюмує, що цей різновид саможиттєписної прози письменника став, з одного боку, «своєрідним відображенням сутності, внутрішнього світу самого митця», а з другого – засвідчив «самоміфотворення письменника» (с. 187).

У цьому розділі Риженко К. В. виокремлює форми саморозкриття авторського «Я» в епічному наративі письменника («автохарактеристика, самооцінка; оцінка навколишнього світу, дійових осіб, соціально-культурних

феноменів»), виявляє індивідуальні ознаки викладової манери (наприклад, специфічна гра з читачем, уведення до сюжетики тексту саможиттєпису вставних епізодів – розповідей та суджень про себе). Назагал «Я»-автор в його-творих П. Куліша, висновкує здобувачка, є особистістю, якій передана наративна функція, основною ж викладовою формою нею визнано автонаратив (с. 202).

Як позитивний аспект, відзначаємо вдалі дефініції («суб'єкт», «самооб'єктивація», «авторська інтенція», «автонаратив» тощо) для відтворення центральної дослідницької ідеї розділу, а також намагання дисертантки (і їй це загалом вдалось) вести мову не стільки про емпіричного автора, скільки про створену ним художню реальність (бо ж у роботі йдеться про автобіографічний дискурс художньої прози письменника).

Висновки в дисертації логічні, точні, об'ємні. Вони впливають із загального змісту роботи, корелюють із поставленими у вступі завданнями, відтак створюють цілком обґрунтоване враження, що актуалізована у дослідженні наукова проблема вирішена. Мовний стиль викладу загалом відшліфований, науково коректний, витриманий у межах стилістичної міри.

Наукові результати дослідження Риженко К. В. про автобіографічний дискурс художньої прози П. Куліша очевидні й незаперечні, відтак мають реальний вихід у науково-освітню практику. Вони придатні для підготовки лекційних курсів з історії й теорії літератури, методології літературознавчих студій у вишах гуманітарного профілю. *Практичне значення* роботи визначається можливостями її використання для формування повнофактажної наукової біографії письменника. Сподіваємось також, що дослідники, які писатимуть про цю неординарну творчу постать, обов'язково скористаються наявними в дисертації спостереженнями та висновками.

Автореферат дає можливість створити повне уявлення про саму дисертацію, її структуру в цілому та подробиці змісту дослідження. Основні його тези апробовані на багатьох конференціях різного рівня. Вичерпність змістових аспектів роботи увиразнюється публікаціями, котрі містять належну аргументацію висунутих положень та їх обґрунтування. Десять статей (6 із них –

у фахових виданнях України, 2 – у міжнародних виданнях, 2 – додаткові публікації) репрезентують фактично всі структурні інтерпретаційні частини дисертації, засвідчуючи добротну видрукуваність стрижневих ідей роботи.

Оцінюючи рецензовану дисертацію як наукову працю високого інтелектуального рівня, віддаючи належне ґрунтовності дослідження Риженко К. В., висловлюємо кілька зауважень та зустрічних міркувань.

1. Дисертантка детально окреслює еволюцію домінант автобіографізму в процесі становлення української саможиттєписної літературної традиції у структурній частині «Передумови виникнення та етапи розвитку автобіографізму в українській літературі ХІІ–ХІХ ст.» (п. 1. 2). Гадаємо, що наукова аргументація щодо жанрового спектру автобіографічної епіки П. Куліша (п. 2. 1) виявилася б значно переконливішою, якби здобувачці вдалось простежити динаміку стильової адаптації традиційних художніх структур ув автобіографічній епіці письменника. Це дало б змогу не тільки чіткіше розкрити специфіку їх функціонування у його авторському тексті, але й виявити індивідуальні підходи до творчої презентації автобіографічного синергена, вирізнити мистецьку ідентичність П. Куліша на тлі автобіографічного дискурсу в українській літературі. Сподіваємось, що дисертантка ще повернеться до подібних типологій, щоби розгорнути їх у нових студіях.

2. У колі дослідницьких завдань здобувачки – уведення до інтерпретаційного поля кулішезнавства нових текстів «автобіографіки письменника, зокрема його російськомовної белетристики» (с. 20). Дисертантка й справді залучає до аналізу максимальну кількість різножанрових (оповідання, повісті, роман, роман у віршах, щоденник) російськомовних автобіографічних текстів (до того ж, у кожному розділі), що дотепер перебували здебільшого (за незначними винятками) на маргінесі кулішезнавських студій. Такий підхід посутньо забезпечив сформульованим нею положенням і висновками аспект новизни та достовірності. З огляду на те, що мовний портрет творчої особистості визначає органічну складову авторського «Я», його «мовне виявлення» (В. Виноградов), «самопозначення» («самовираження», «самооб'єктивацію» –

термінологійна матриця дослідження), доцільно було б акцентувати увагу на мовній складовій викладових форм залученої до аналізу російськомовної автобіографічної епіки (а також дотичні питання, скажімо, вплив мовного середовища на письменника, спонуки звернення до іншої мови тощо).

3. У *третьому розділі* дисертації здобувачка ретельно охарактеризувала форми та способи репрезентації авторського «Я» в автобіографічних творах П. Куліша, виявила сюжетно-подієвий зв'язок між біографічним «Я» автора та його героя. Гадаємо, що в цій дослідницькій площині доречним було би апелювання до категорії «авторська свідомість». Адже саме її диверсифікація (суперечливість, парадоксальність авторської позиції) значною мірою зумовила специфіку «слідів» авторської присутності на різних рівнях організації художнього тексту П. Куліша (его-літературного поготів). Однак будемо аналізувати й поцінювати дисертацію за тими законами, за якими її написано.

Власне, тому й висловлені зауваження мають радше рекомендаційний характер, не применшують принципово наукової цінності й очевидної ваги роботи Риженко К. В. Вони можуть стати предметом дискусії під час засідання спеціалізованої ради, а також враховані під час подальших студій.

Назагал аналіз поданої до захисту дисертації (разом із авторефератом) дає достатньо підстав уважати, що вона є актуальною працею, котра містить чітко сформульовану концепцію, а детальну, самостійно віднайдену й осмислену аргументацію та науково обґрунтовані спостереження й узагальнюючі висновки. Виконана з ретельною дослідницькою скрупульозністю, рецензована наукова праця демонструє незворотний процес оновлення літературознавчої думки, її звільнення від стереотипів. Дисертація істотно розширює уявлення про український літературний процес ХІХ століття загалом і творчу спадщину П. Куліша зокрема, про жанрову парадигму української автобіографіки в її перманентному розвитку, а у своїй сукупності є суттєвим науковим «прирощенням» теорії та історії літератури. До того ж, робота цікава, логічно структурована, грамотно й охайно оформлена відповідно до чинних вимог.

Отже, висновкуємо, що дисертація «Автобіографічний дискурс художньої прози Пантелеймона Куліша», автореферат і публікації відповідають профілю спеціалізованої вченої ради К 26 053.22 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, усім вимогам пп. 9-10 і 12-13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24. 07. 2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з постановою КМ № 656 від 19. 08. 2015 р.). Відзначаючи повноту й докладність розв'язання окреслених у вступній частині дисертації завдань і достовірність отриманих результатів, а також зрілу авторську концепцію і цілком сформований професіоналізм здобувачки як літературознавця, вважаємо вповні заслуженим присудження Риженко Катерині Василівні наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01. 01 – українська література.

11. 02. 2020 р.

Офіційний опонент:

кандидат філологічних наук,
професор кафедри української мови та літератури
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету

Г. Б. Райбедюк

Підпис проф. Райбедюк Г. Б. засвідчую:
Начальник відділу кадрів ІДГУ

Г. М. Омельченко